

JOSEP FONTANA

LA HISTÒRIA PER EXPLICAR ELS PROBLEMES DELS HOMES I LES DONES

Joaquim Albareda

Cap altre historiador ha gaudit de tanta influència a Espanya i Llatinoamèrica, al llarg de més de quatre dècades, com Josep Fontana. Sens dubte ha estat un dels grans historiadors europeus contemporanis.

Nascut el 20 de novembre de 1931, va estudiar Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona, on es llicencià en Història el 1956 i hi llegí la tesi de llicenciatura, dirigida per Jaume Vicens Vives. Alhora, entre 1951 i 1954, va cursar estudis de filologia, literatura i història catalanes als Estudis Universitaris Catalans, impartits pels professors Ferran Soldevila i Jordi Rubió i Balaguer; es tractava d'uns cursos clandestins que acostumaven a tenir lloc a casa de Soldevila, on acudia també Enric Lluch. El curs 1956-1957 fou professor auxiliar a la School of Hispanic Studies de la Universitat de Liverpool, on va fer amistat amb l'historiador John Lynch. Entre el 1957 i el 1966 va ser ajudant de Jaume Vicens Vives (que va morir el 1960) i de Jordi Nadal a la Facultat de Ciències Econòmiques de la Universitat de Barcelona, tasca que es va veure interrompuda perquè el 1966, l'any de la Caputxinada, fou represaliat per la seva militància democràtica junt amb d'altres companys. Aleshores, amb alguns d'ells, treballà dirigint la secció d'història de la versió espanyola de l'Enciclopèdia Larousse on van aprendre, tal com deia, l'«economia de la paraula», és a dir, un estil de redacció clar i concís.

El 1968 va reprendre la funció docent a la nova Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) com a professor agregat interí. Al cap de dos anys es va doctorar sota la direcció de Fabià Estapé amb la tesi que donà lloc al llibre *La quiebra de la monarquía absoluta*, publicat el 1971, el qual va tenir un impacte extraordinari en la historiografia espanyola pel seu caràcter renovador, tot combinant la història econòmica i la política. El 1974 va guanyar la plaça de catedràtic d'història econòmica a la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de la Universitat de València; eren els anys de desvetllament polític i cultural de finals del franquisme i a la ciutat del Túria hi trobà un bon ambient d'inquietud intel·lectual i d'efervescència cultural. Coincidí amb Ernest Lluch a l'activa Facultat d'Econòmiques, alhora que es relacionà amb Joan Fuster i Vicent Ventura. Al cap de dos anys retornà a la UAB, en la qual va restar fins al 1990. El curs 1990-1991 inicià la seva fecunda etapa a la Universitat Pompeu Fabra (UPF).

Més enllà de la constatació que, per a molts historiadors, Fontana ha estat un dels millors del nostre temps, sense obviar algunes veus crítiques que apunten més cap al seu compromís polític que no pas al seu treball, cal explicar com emergeix la seva figura fins esdevenir un referent de l'ofici d'historiador, en una Espanya desconectada dels grans corrents historiogràfics europeus.¹

JOAQUIM ALBAREDA
Universitat Pompeu
Fabra

ELS MESTRES

Fontana va seguir els passos dels mestres Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar (i de manera més puntual Ramón Carande), un llegat que no es cansava de recordar. Va aprendre de Soldevila, de qui sempre admirà el seu treball, els rudiments essencials de l'ofici d'historiador: «aproximar-se als problemes, reflexionar sobre les dades, mesurar els arguments i les paraules» i va tenir un gran respecte per la seva obra.²

Però la relació amb Vicens va ser decisiva en la formació de l'historiador. La correspondència que es va intercanviar amb el mestre entre 1956 i 1958 (des de Castillejos i Inca —on va fer el servei militar— i des de Liverpool) testimonia com l'aleshores jove doctorand, que rondava els 25 anys, discutia amb Vicens sobre el tipus d'història que calia fer per acostar-la al nivell d'altres països europeus i fer-la sortir de l'endarreriment. És un diàleg d'alt nivell, no exempt de tensió, presidit per un afecte que Vicens sap demostrar millor. Aleshores, cal recordar-ho, el mestre gaudia d'una notable projecció internacional: era l'historiador espanyol més reconegut a Europa.³ Entre d'altres congressos on participà, destaca el text que va lliurar a l'XI Congrés de Ciències Històriques celebrat a Estocolm, el 1960, al qual no va poder assistir perquè ja havia mort, on exposà una renovadora anàlisi de les estructurals estatals a l'Europa moderna.⁴ En aquesta correspondència a vegades el to pujat de la crítica per part de l'esquerp deixeble incomodava el mestre, tot i que aquest sempre li responia de manera afable: ja fos sobre el tipus d'història que practicava Vicens o sobre el que considerava la poca volada de l'escola històrica de Barcelona, el Seminari d'Història de la UB i la seva biblioteca. Fontana li censurava que treballava de pressa, que feia un tipus d'història superficial, allunyada dels fets concrets, la qualificava de “supra-història” (els esquemes morfològics de *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*), en contrast, deia, amb l'estudi seriós que va publicar sobre els Remences.⁵ Vicens es justificava pacientment, distingint els dos tipus de treballs que havia compaginat, els «tractats pedagògics» i la història dels «fets concrets», perquè «calia endegar tota la Història, de dalt a baix, de dreta a esquerra. Per això he tingut de donar cops de massa, emprar fórmules gruixudes, àdhuc generalitzacions atrevides [...] Però he aconseguit allò que em proposava, i si després desapareix tot allò

que he escrit, com que ho mateix ja ho he advertit al començament dels meus llibres, seré el primer d'estar-ne content [...] Potser el més gran defecte meu, que vostè no assenyala, és el d'haver tingut de dedicar-me a tantes coses».⁶ En tot cas, la càrrega ideològica traspuava darrera els arguments de l'un i de l'altre (als ulls de Fontana Vicens era «un exemple clar i net de burgès català».⁷

Tanmateix, la col·laboració va anar *in crescendo*: des de Liverpool, entre retret i retret, Fontana li deia que dedicava «hores i hores a llegir amb autèntica fam per a omplir els buits de la meva formació»⁸ i informava Vicens de les descobertes bibliogràfiques que feia i li proposava que les adquirís per a la biblioteca del Seminari; parlaven i discutien sobre cicles econòmics, preus, salaris i sèries estadístiques de diversos segles; de conjuntura i canvi històric; de com refer la tesina que ja havia presentat (sobre el comerç exterior de Barcelona a la segona meitat del XVII) i de com orientar la tesi. Fins i tot Vicens li demanà que li revisés un paper que havia escrit sobre la conjuntura espanyola del XIX: «faci els retocs que cregui necessaris, tenint en compte que dintre de poc vostè sabrà més que jo, la qual cosa celebraré moltíssim perquè confirmarà la meva teoria que els deixebles han d'eixamplar contínuament els coneixements dels seus mestres», una idea que Fontana rebutjà al·legant que «no em creurà tan estúpid i petulant com per a pretendre fer retocs en unes quartilles de vostè».⁹ El deixeble aviat l'anomena *jefe* o *boss* en les cartes i li demana al mestre que no interpreti malament la seva actitud crítica, que «tolera mig divertit perquè a la seva *troupe* de petits nans del bosc m'assigna el paper de *ron-dinaire* [...] si de vegades li dic coses desagradables no és per iconoclàstia sistemàtica, ni per desig de semblar intel·ligent, sinó per simple i personal afecte (que m'ha dut a defensar-lo més de quatre vegades, el qual no sempre resulta fàcil)».¹⁰ Fontana qüestionava el “panxacontentisme” de l'escola de Barcelona: «em dol de veure'ns a tots plegats tan satisfets de pensar que ens estem posant al cap de la historiografia africana, sense gosar ni intentar l'esforç —que no seria fàcil— de veure si podem atènyer el penúltim lloc de l'europea».¹¹ Vicens li va respondre: «Si realment m'aprecia, li prego d'escoltar aquest consell: aprofiti el seu temperament constructor i desenvolupi'l en grau màxim; i soterrí la perillosa fibra nihilista, com més aviat millor.»¹² Davant els oferiments de col·laboració de Vicens perquè

s'incorporés al seu equip, Fontana li transmeté l'angoixa del trist panorama historiogràfic i bibliogràfic que l'esperava a la tornada a Barcelona, on ja no veuria el món «més que per l'esclatxa de les revistes». I li reiterà que «en la meua actitud crítica davant les persones i les coses, no hi ha ni gota de menyspreu, sinó realisme i acceptació».¹³

Passades les dècades Fontana es va penedir d'aquella actitud que qualificava d'«insensata», al capdavant perquè Vicens va donar una gran lliçó d'humilitat i de sentit comú, a més de bons consells personals, a aquell jove impetuós i radical. El fet és que el mestre va descobrir aviat les grans aptituds de Fontana per esdevenir un bon historiador. En efecte, n'elogià l'agudesia intel·lectual i li demanà que seguís essent sincer amb ell, tot agraint-li l'«alenada d'aire fresc» que suposaven les seves crítiques. Del que no hi ha dubte és que Vicens, a més de convèncer-lo, li encomanà la idea de la funció social de la història, que el mestre definí en la seva carta del 23 de març de 1958: «Respecte de vostè, les meves possibilitats suasòries són absolutament nul·les. Partint d'aquesta base, em sembla que ens podem entendre sempre. Continuo pensant que hi ha una cosa més important que la Universitat i és el país i que més important que la ciència històrica és la Universitat, però que es pot servir el país a través de la ciència històrica. Avui, per bé o per mal, ho deixo a judici de la posteritat, la meua tasca representa l'anella que lliga el passat amb l'esdevenidor. Cal que vostè —i els seus companys de promoció— es captinquin bé d'aquesta situació i procurin nuar l'anella que ha de creuar-se amb la meua. Tots en sortirem beneficiats.»¹⁴ I, d'aquesta manera, gràcies als objectius que tenien en comú, que no eren pocs, malgrat les divergències, el mestre es guanyà la confiança de Fontana: «A la universitat, vostè hi té un lloc. Li he dit més d'una vegada. [...] No es tracta ara ni de grups, ni d'escoles, ni d'Història. Es tracta de la mateixa vida. M'entén?»¹⁵

Certament, després d'incorporar-se a la Facultat de Ciències Econòmiques de Barcelona, i de la mort de Vicens (el 1960), Fontana assumí el repte que li plantejà el mestre i va constituir l'enllaç més sòlid en la tasca de renovació de la ciència històrica —en la qual també va jugar un paper de primer ordre Pierre Vilar, a qui Fontana va conèixer gràcies a Vicens. De seguida admirà de Vilar la concepció que la història havia de «contribuir a explicar els problemes reals dels ho-

mes i les dones, d'ahir i d'avui, i d'ajudar amb això a resoldre'ls. Ens va ensenyar a no cultivar la recerca històrica com un exercici intel·lectual per a un públic educat, sinó a treballar pensant en la transcendència que té per a l'elaboració d'una consciència col·lectiva». Ras i curt: a pensar històricament per formar ciutadans crítics.¹⁶

UNA OBRA AMBICIOSA I REEIXIDA

Com ha deixat escrit Jordi Nadal (autor d'*El fracaso de la revolución industrial en España*, l'altra gran obra renovadora de la historiografia espanyola al costat de *La quiebra de la monarquía absoluta*), l'obra de Fontana, «extremadament ambiciosa, excepcionalment reeixida i notablement compromesa» es caracteritza «per la voluntat de ser útil, d'implicar els mortals en la marxa del món».¹⁷ Aquest compromís impregna tot el treball de Fontana fins al punt d'esdevenir un dels seus elements distintius: d'aquí el seu interès per l'ensenyament de la història; d'aquí, també, les reticències que la seva obra ha generat en determinats sectors acadèmics, que han vist amb malfiança el seu biaix interpretatiu

Josep Fontana (Barcelona, 1931-2018), en una fotografia de principis dels anys 1990. Foto: Arxiu UPF

polític i una possible càrrega presentista. Per això, apunta Ramón Villares, les seves posicions historiogràfiques i polítiques han generat sempre, alhora, amor i odi.¹⁸

No és una cosa baldera recordar que, a una intel·ligència fora del comú, hi sumava una capacitat de treball impressionant que li permetia un domini abassegador de la bibliografia. Però, a més a més, també era excepcional la seva capacitat d'anàlisi dels fets històrics i dels fenòmens socials més complexos, sempre amb una gran claredat expositiva, assenyalant les diverses opcions que es plantejaven en una cruïlla històrica. Unes virtuts que desplegava lluny d'academicismes i torres d'ivori. En la seva formació reconeixia la influència intel·lectual de Hume, Diderot, Marx, Gramsci, Walter Benjamin i E. P. Thompson. Gràcies a aquell ric bagatge va acostar-se millor que ningú a fer realitat la història total reivindicada per Pierre Vilar.

Fontana ha deixat una amplíssima obra, atípica en el món acadèmic, que no s'encasella en cronologies ni en temes específics, elaborada sempre amb un gran rigor.¹⁹

Deixant al marge una infinitat de pròlegs, ponències a congressos, conferències (que sempre escrivia) i articles que va publicar en els llocs més diversos, cal assenyalar, en primer lloc, el conjunt d'obres relacionades amb la crisi de l'Antic Règim, o com ell preferia dir, sobre la construcció del nou règim liberal, que va constituir el nucli dur de la seva recerca: *La quiebra de la monarquía absoluta* (1971), *Hacienda y Estado en la crisis del*

final del Antiguo Régimen español, 1822-1833 (1973), *La revolución liberal. Política y Hacienda, 1833-1845* (1977), el volum cinquè de la *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, «La fi de l'Antic Règim i la industrialització, 1787-1868» (1988), *La revolució liberal a Catalunya* (2003), *De en medio del tiempo. La segunda restauración española, 1823-1834* (2006), *La época del liberalismo*, volum 6 de la *Historia de España* que coordinà amb R. Villares (2007) i l'obra pòstuma *Capitalisme i democràcia, 1756-1848. Com va començar aquest engany* (2019).

Un altre bloc temàtic és el de la reflexió entorn de la ciència històrica, la historiografia i el seu ús social, que encetà amb *La historia* (1974), un llibre divulgatiu que va tenir un gran impacte, i que prosseguí amb *Historia. Análisis del pasado y proyecto social* (1982), *La història després de la fi de la Història* (1992), *Introducció a l'estudi de la història* (1997) i *La història dels homes* (2000).

El tercer bloc és el d'història del món a partir de 1945: *Por el bien del imperio* (2011), *El futuro es un país extraño* (2013), *El siglo de la revolución* (2017) i *La crisis com a triomf del capitalisme* (2018). En opinió de Gonzalo Pontón «les mil vuit-centes pàgines de text que sumen els tres primers llibres constitueixen, ras i curt, la millor història del segle XX que s'hagi publicat mai en tot el món».²⁰

El quart, d'anàlisi sobre les identitats col·lectives, que ha tingut un gran ressò: *Europa ante el espejo* (1994) i *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya* (2014). Cal remarcar que la primera s'ha traduït a onze llengües, inclosa la xinesa; i que la segona s'està traduint al japonès.

LA UNIVERSITAT

La intensa activitat de Fontana s'insereix en el canvi radical en la concepció de la Història en el món universitari espanyol que va tenir lloc en la dècada dels 1970, i de la qual va ser un dels principals artífexs. A poc a poc, quedava enrere el vell positivisme i la visió nacionalista espanyola forjada pel franquisme. El 1970 apareixia la revista *Recerques* i el 1976 *L'Avenç*, en ambdós casos amb la participació de Fontana. L'any 1976 retornà a la UAB en la qual restà fins al 1990. Allí ocupà els càrrecs acadèmics de vicerector (1976-1978) i de degà de la Facultat de Lletres (1981-1983) i va prosseguir la intensa activitat de direcció de tesis, de participació

Presentació del llibre de Josep Fontana *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya* (Eumo), que va tenir lloc al CCCB el 15 de desembre del 2014. D'esquerra a dreta, Josep M. Salrach, Eva Serra, Josep Fontana, Joaquim Albareda, Borja de Riquer i Josep M. Muñoz, que va moderar la conversa. Foto: Arxiu UPF

en tribunals de tesis, de multitud de conferències, a més d'activitats relacionades amb la formació del professorat de secundària, arreu d'Espanya i a Llatinoamèrica.

El curs 1990-1991, cridat pel rector Enric Argullol, inicià la seva etapa a la Universitat Pompeu Fabra al capdavant de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (del qual fou director fins al 2002, que fou nomenat professor emèrit). També va participar activament en la definició dels estudis d'Humanitats amb la voluntat de donar-los un enfocament global, obert al món. Des del primer moment va concebre l'Institut com un instrument al servei de la Universitat i de la societat, seguint el consell de Jaume Vicens Vives. Creà un prestigiós doctorat en Història i impulsà la Col·lecció d'Història Jaume Caresmar (en coedició amb Eumo Editorial), per posar a l'abast del públic obres que no es trobaven amb facilitat (com els *Recuerdos de mi larga vida* de Conrad Roure, editats per Josep Pich, o els deu volums d'escrits polítics del XVII al XIX). Disposar d'una bona biblioteca d'història va ser una de les seves preocupacions permanents. La deixa del seu esplèndid fons a la UPF va constituir un acte generós i de plena coherència amb els objectius formatius i de recerca que perseguia l'Institut. Estem parlant d'uns 50.000 exemplars que inclouen valuoses col·leccions de fullets del segle XVII al XIX, de manuscrits, d'edicions molt valuoses del XVIII i del XIX, a part de bibliografia del segle XX i de principis del XXI, sempre triada amb bon criteri.

D'altra banda, la seva dedicació a la docència i als estudiants va ser modèlica perquè creia en la seva importància de cara a formar ciutadans crítics i també bons investigadors. «Abans que investigador, soc professor», havia dit.²¹ Sempre estava disposat a atendre els estudiants, els rebia pacientment i els suggeria temes que calia investigar aportant-los pistes concretes per desenvolupar la seva recerca i els deixava llibres. A classe interpellava l'estudiant, el motivava amb explicacions clares i documentades, no exemptes d'ironia. De fet, va mostrar constantment un gran interès per l'ensenyament de la Història, i amb aquest objectiu va crear, fa 29 anys, un seminari per als professors d'ensenyament secundari, admirat en moltes universitats. Avui és el *Seminari Josep Fontana*, que organitzen l'IHJVV i el Departament de Didàctica de la UB.

Així doncs, des de la dècada dels anys 1970 fins a la seva mort, Fontana no va dei-

«Abans que investigador, soc professor», havia dit. De fet, va mostrar un gran interès per l'ensenyament de la Història, i amb aquest objectiu va crear, fa 29 anys, un seminari per als professors d'ensenyament secundari, admirat en moltes universitats.

xar d'influir de forma decisiva en la historiografia catalana, espanyola i llatinoamericana fins al punt que, d'una manera o altra, tots els historiadors en som deutors. L'obra *Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria* (2004), en tres volums, publicada en homenatge a l'historiador amb motiu de la seva jubilació, en la qual van col·laborar 129 historiadors, és molt il·lustrativa en aquest sentit. Com ho són, també, els reconeixements institucionals que va merèixer: el VII Premi Fundació Catalana de la Recerca (1997), la Medalla d'Or al Mèrit cultural de l'Ajuntament de Barcelona (2002), el Premi Narcís Monturiol (2003), la Creu de Sant Jordi (2006), el Premi Nacional de Cultura (2007), la Medalla d'Or de la Ciutat de Barcelona (2018). A més de diversos doctorats *honoris causa*: per la Universidad Nacional del Comahue (2002), per la Universitat Rovira Virgili (2010), per la Universidad de Valladolid (2011), per la Universitat de Girona (2013) i per la Universitat de València (2016). Ja traspassat, la UPF organitzà, el 19 de novembre del 2018, un acte de record de «col·legues, deixebles i amics de la figura del mestre», en el qual, a més del rector Jaume Casals, van parlar 35 historiadors de diverses universitats catalanes i espanyoles i de diferents disciplines.

L'OFICI D'HISTORIADOR

Com hem dit, per a Fontana, l'ofici d'historiador duia implícit el compromís social, en el seu cas des d'una posició inequívocament d'esquerres (lluny de tota ortodòxia, sempre crític amb el poder i els polítics) i amb un profund catalanisme que no necessitava etiquetes per catalogar-lo. Va preservar sempre un compromís inequívoc amb el país i el món, però alhora amb una història que ajudés a comprendre i explicar els problemes dels éssers humans d'ahir i d'avui. Per això feia seves les paraules de Vilar: «No és pas una ciència freda el que volem, però és una ciència».²²

Josep Fontana, acompanyat per Josep Joan Moreso, l'aleshores rector de la UPF, i per Joaquim Nadal, llavors conseller de Política Territorial i Obres Públiques del govern de la Generalitat de Catalunya, en l'acte d'agraïment per la donació de la biblioteca personal de l'historiador a la Universitat Pompeu Fabra, el 3 de juny de 2008. Foto: Arxiu UPF

Però matisem: com ha explicat bé Pedro Ruiz Torres, en el cas de Fontana no es tracta de la mena de compromís de l'historiador que utilitza el passat com a arma en els conflictes del present i posa la història al servei d'una ideologia o d'una opció política. Diu: «Aquest compromís amb l'ofici, talment com un bon artesà, el porta a sentir-se satisfet del treball ben fet, però mai d'un mateix, i converteix l'ofici d'historiador en un aprenentatge constant [...] un compromís en el qual el dubte i la insatisfacció són presents de manera continuada, ben lluny en definitiva de l'autosuficiència i del dogmatisme». Així Ruiz qüestiona la qualificació de Fontana d'«historiador marxista» en el sentit que solem donar a aquesta codificació. Perquè «per a Josep Fontana la “teoria de la història” no era altra cosa que el pensament de què se serveix l'historiador per orientar el seu treball, estretament unit a les idees socials subjacents, és a dir, al projecte social de futur en el qual inscriu la seua tasca». ²³ Per aquest motiu va mantenir especialment bona relació amb historiadors d'esquerres que eren crítics amb el socialisme real: el cubà Manuel Moreno Franginals, el veneçolà Germán Carrera Damas, el britànic E. P. Thompson, l'alemany Manfred Kossok i el txec Bohumil Badura.

Ara bé: com entenia Fontana la complexa i polèmica qüestió de l'objectivitat de l'historiador —de la qual s'omplen tant la boca, paradoxalment, els historiadors més conservadors? Al seu parer l'historiador havia d'a-

doptar «una posición política que no tiene que ver con los partidos sino con una toma de conciencia del pasado. La idea de objetividad en la ciencia no existe. Lo necesario es tener un compromiso con la verdad, pero hablando de seres humanos no existe la imparcialidad. El compromiso es tratar de averiguar y edificar los hechos mediante la mayor cantidad de pruebas posibles. Por mi parte, creo que uno tiene la obligación de dejar en claro cuál es su postura, sobre todo cuando es docente [...]. Las opciones éticas comienzan en el momento en el que seleccionas lo que merece la pena contarse, pues eso ya es una opción». ²⁴ Les proves per demostrar les afirmacions, la base de la revolució científica. Vet aquí l'essencial que sovint obliden tants historiadors que es proclamen “neutrals”.

D'acord amb aquesta premissa, escriure llibres era, per a Fontana, «la meua manera d'expressar el que sento i penso, perquè són la meua manera de lluitar per fer més entenedor el món i ajudar a canviar-lo en la modesta mesura que March Bloch opinava que ho pot fer un historiador». ²⁵ Des d'aquest pressupòsit deia que no el preocupaven les crítiques que li podien adreçar. Hi afegia amb to irònic: «El que tal vegada em preocuparia és que des dels sectors acadèmics conservadors trobessin algun dia bé el que escric i se'ls acudís veure'm com a futur membre d'alguna acadèmia, d'una o altra llengua o d'una o altra història». ²⁶ De fet, Fontana va

generar sempre prevencions entre un sector de l'acadèmia que no en compartia la idea de la història. Com ha recordat Borja de Riquer, ni l'Institut d'Estudis Catalans ni l'Acadèmia de Bones Lletres no el van voler acollir a causa d'un clar sectarisme ideològic, i es van negar a reconèixer explícitament la transcendència de les seves aportacions a la historiografia catalana i mundial. Encara pitjor: a la UAB, on havia estat professor força anys, el 2011 no prosperà la seva candidatura de doctor *honoris causa*, com tampoc la de Jordi Nadal.²⁷

L'ANÀLISI DELS ORÍGENS DEL MÓN ACTUAL

En els darrers anys, les seves obres van dedicar cada cop més atenció a la política com a factor clau per explicar les societats i la seva evolució. La capacitat de Fontana per analitzar els grans problemes del món li va permetre fer una anàlisi aguda sobre els límits de la representativitat política en la democràcia actual, en el 53è congrés de la Comissió internacional per a l'Estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries, el 2003, anticipant, en certa manera, el paper galdós que van fer les institucions durant la crisi econòmica que va començar el 2007.²⁸ En aquest sentit, l'obra més important és *Por el bien del Imperio. Una historia del mundo desde 1945* en la qual explica com la gran il·lusió sorgida després de la Segona Guerra Mundial, de construir un nou ordre internacional guiat per l'entesa i el progrés col·lectiu, es va frustrar, i que el món es va veure abocat a la crisi del 2008 i a un retrocés democràtic. Aleshores, com ha afirmat Borja de Riquer, Josep Fontana «se'n va mostrar com un historiador més documentat i ambiciós que el mateix Eric J. Hobsbawm, i amb tanta, o més, lucidesa i capacitat de suggeriment que Tony Judt. Aquest monumental llibre, va ratificar Josep Fontana com un historiador de categoria mundial».²⁹

A l'hora d'analitzar la regressió que posà fi al període de benestar social entre 1945 i 1975, sostenia que aquesta no va néixer de causes econòmiques, de la dinàmica dels mercats, sinó de causes polítiques. En efecte, a partir de 1975 es revertí aquell model de prosperitat quan els dirigents del món capitalista van constatar el col·lapse que patia l'URSS, la qual ja no constituïa un model alternatiu al capitalisme i que, a més a més, en termes armamentístics havia deixat de ser un competidor efectiu. Aleshores començava el

retrocés de la política de conciliació que proporcionà tant benestar al món occidental i que consolidà les classes mitjanes, per donar pas a l'inici d'una dràstica política d'austeritat i de sofriment que es limitava a la retallada de la despesa pública i deixava de banda els estímuls per al creixement econòmic. Així doncs, la crisi no va ser un accident, sinó el resultat d'una política dedicada a afavorir exclusivament els interessos dels més rics i de les grans empreses, incloent-hi la permissivitat davant l'especulació financera, fins a extrems delictius.³⁰

Tot plegat, conclouia Fontana, ens obliga a revisar la visió del món, filla de la Il·lustració i de la Revolució francesa, que sostenia que el progrés és el motor de la història. Una visió que partia de la base d'un ascens sense interrupcions des de la revolució neolítica, amb el naixement de l'agricultura, fins a la revolució industrial. En el terreny social, la conquesta de les llibertats individuals per la Revolució francesa era seguida per la dels drets socials. Però ha quedat clar que la història no és un relat de progrés continuat sinó que ho pot ser també de regressió i que si podem treure una lliçó de la història, aquesta és que cap avenç social no s'aconsegueix sense lluita.

LA IDENTITAT DELS CATALANS

I del món, a Catalunya. A *La formació d'una identitat* l'historiador ha explicat millor que ningú les claus per entendre els fonaments de la Catalunya contemporània i com s'ha forjat la identitat dels catalans al llarg de la història. Una síntesi brillant i una interpretació compacta on la política —principal protagonista en el relat—, l'economia i la societat apareixen sempre entrelaçades.

No disposàvem d'una eina interpretativa semblant —encara que de naturalesa molt diferent— des de *Notícia de Catalunya* (1954), de Jaume Vicens Vives. El llibre vol trobar explicacions al fet que avui siguem «un poble amb un fort sentit d'identitat, de pertinença a un col·lectiu que comparteix majoritàriament a més de llengua i cultura, unes formes d'entendre la societat i el món».³¹ Lluny de debats teòrics, el que li interessava a l'historiador era desxifrar les experiències històriques que han anat conformant una identitat col·lectiva i una cultura pròpies, base del sentiment de pertinença, la qual ha perviscut malgrat tres guerres perdudes i les repressions consegüents (1652, 1714 i 1939).

Fontana posa èmfasi en el vincle, enfortit amb el pas dels segles, entre identitat i lleis pròpies que feien que els catalans se sentissin diferents, cosa que ajuda a entendre que persisteixin la memòria de les llibertats perdudes, de les institucions de govern i del sistema representatiu abolit per l'absolutisme.

El que convé remarcar és que Fontana interpreta els trets identitaris dels catalans com a resultat d'una combinació de factors, fruit d'una llarga existència compartida i no pas com un producte de la terra o de la sang: unes lleis pròpies assumides per la col·lectivitat (les Constitucions), uns trets culturals en el sentit més ampli, una economia especialitzada i en desenvolupament que culminà amb la industrialització (que alhora accentuà el caràcter diferencial dels catalans dins d'Espanya), una societat vigorosa i prou oberta, malgrat els conflictes socials i polítics. Es tracta, finalment, d'una diagnosi ben allunyada d'una explicació de la formació de la identitat basada en trets ètnics o essencialistes, en clau romàntica.

No tothom ho va considerar així, en plena mobilització del Procés sobiranista: el llibre va ser objecte de desqualificacions per part d'historiadors espanyolistes que, possiblement, no l'havien llegit i que després del congrés que duia el desafortunat títol d'*Espanya contra Catalunya: una mirada històrica (1714-2014)*, celebrat el 2013, del qual Fontana va fer l'obertura, van blasmar-lo pel seu suposat nacionalisme romàntic i intentant contraposar-lo a Vicens o Vilar. Argüien que Catalunya mai no havia estat una nació (idea que Fontana recollia de T.N. Bisson i d'altres medievalistes), ni havia tingut un Estat (com proposà P. Vilar), o una "democràcia" (sic, en referència al sistema de representació política vigent fins al 1714).

Lluny d'aquests plantejaments, en un exercici de reflexió historiogràfica, Juan-Sisinio Pérez Garzón ha expressat les seves reserves sobre la recerca d'aquest fil identitari secular: «*exigiría desentrañar los agarraderos sobre los que se anudan unos ingredientes que, salvo la lengua, todos son tan frágiles como cambiantes, además de estar obviamente solapados con las diferentes relaciones de clase en cada*

momento histórico [...] y por eso es tarea casi metafísica establecer identidades que vinculen a los "catalanes" del siglo XII con los del siglo XXI». ³² Bo i tenint present aquestes previsions, Fontana posa èmfasi en el vincle, enfortit amb el pas dels segles, entre identitat i lleis pròpies que feien que els catalans se sentissin diferents respecte dels habitants dels territoris veïns, cosa que ajuda a entendre que en el segle XVIII i en el segle XIX persisteixin la memòria de les llibertats perdudes, de les institucions de govern i del sistema representatiu abolit per l'absolutisme.

Sigui com sigui, podem concloure que si per a Vicens i Vilar el "problema català" era resultat de les transformacions econòmiques i socials del segle XVIII i del segle XIX que van fer possible el capitalisme i la burgesia, ³³ Fontana incorpora a aquests elements de base una cultura política, assumida, àmpliament compartida, pels grups socials en transformació.

BIBLIÒFIL I GRAN EDITOR

El perfil intel·lectual de Fontana restaria incomplet si no féssim esment a la seva importantíssima tasca editorial. Fill d'un llibreter de vell, primer al carrer de la Palla (1930) i després al carrer Boters (1934) —llibreria que va resultar afectada pel bombardeig del bàndol franquista el 1939—, va esdevenir un expert bibliògraf i bibliòfil enmig d'incunables, gòtics i d'edicions populars. ³⁴ Ell mateix va empènyer el seu pare a dedicar-se a la venda de restes editorials per correspondència i en morir el pare (1976) continuà el negoci uns anys, junt amb dues persones que se'n cuidaven. Va redactar més de 500 catàlegs, que no tenien pèrdua perquè destacaven de forma concisa el valor de cada llibre. No està de més recordar que a la botiga hi va tenir, en els anys del franquisme, una *vietnamita* on es van imprimir publicacions i pamflets del PSUC. ³⁵

Li agradaven especialment els llibres prohibits perquè, afirmava, en un acte en memòria de Josep Maria Pons i Guri (2008), eren els que mostraven els camins del futur. Sostenia que les obres més importants de tots els temps es trobaven a l'*Index librorum prohibitorum* del Vaticà (almenys vigent fins a 1966) que prohibia la lectura, sota pena d'excomunicació, d'Erasme, Montaigne, Diderot, Hume, Balzac, Sartre, Spinoza, Tom Paine, l'*Encyclopédie*, entre d'altres. «Podeu utilitzar-lo, per tant, com una guia de lectures necessàries», aconsellava. ³⁶ En privat, es van-

Josep Fontana, en l'etapa inicial de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, fundat el 1991 en el si de la UPF, i ubicat llavors a la plaça de la Mercè.
Foto: Arxiu UPF

tava que en l'índex de llibres prohibits de l'Opus Dei ell hi tenia nou títols, amb graus diversos d'interdicció, que era màxima en el cas de les reflexions sobre la funció de la història (*La historia, Historia. Análisis del pasado y proyecto social, Introducción a la historia*), seguida d'*Europa ante el espejo, La crisis del Antiguo Régimen, La historia después de la fi de la història* i *La quiebra de la monarquía absoluta*. Això sí: *La hacienda en la historia de España* (un títol que no induïa precisament a temptacions) podia ser llegida amb permís del director espiritual.

Va tenir un paper destacat a l'editorial Ariel, a finals dels 1960, decisiva en la renovació historiogràfica a Espanya. El 1976 naixia Crítica, que va posar a l'abast del públic les millors obres que s'escriuïen al món occidental sobre història, pensament, literatura i ciència, que va donar a conèixer l'obra de grans historiadors com Pierre Vilar, E. P. Thompson, Eric Hobsbawm, Michel Vovelle, Christopher Hill, Maxine Berg, David S. Landes, Jan de Vries, P. Kriedte, entre d'altres, a més de les obres més importants de la historiografia espanyola. Fontana va ser-ne director de col·leccions fins a l'últim moment de la seva vida amb Gonzalo Pontón i, en els darrers anys, al costat de Carme Esteban. L'aliança Pontón-Fontana va ser altament fructífera en termes productius gràcies a llur afinitat ideològica i personal i a la seva

excel·lència professional. La suma de tant talent va fer possible superar el repte que, en una ocasió, Fontana va formular en aquests termes: «Editar llibres que, damunt, es venquin, és gairebé un miracle».³⁷

A cabo aquest atapeït recorregut. En un dels millors articles que van aparèixer a la premsa amb motiu de la mort de Fontana, esdevinguda el 28 d'agost del 2018, el periodista Ignasi Aragay va descriure amb paraules precises l'impacte de l'historiador en la nostra societat i l'autoritat moral de què gaudia: «són molts els que li deuen molt. En realitat, tots li devem molt [...] Fontana ha sigut i seguirà sent un referent [...] La seva mirada era global. Llegia i escrivia des d'aquí però tenia tot el món al cap».³⁸ Els que vam tenir el goig de conèixer-lo bé sabíem, també, que era una excel·lent persona, sempre disposada a ajudar els altres, generosa i propera. El seu missatge lúcid, que transmeté sense defalliment, ens acompanyarà tothora: necessitem una història que ens ajudi a «interpretar els problemes col·lectius dels homes i les dones, per entendre el món i ajudar a canviar-lo».³⁹ ■

Faig constar al meu agraïment a Anna Maria Garcia, Joaquim Nadal i Borja de Riquer per la lectura del text i pels seus útils suggeriments.

NOTES

1. R. VILLARES, “Josep Fontana. Storia e impegno civile”, *Passato e Presente*, a. XXXVIII (2020), núm. 109, p. 104-121.
2. J. FONTANA, “El meu Ferran Soldevila”, *El contemporani*, 2, gener-abril 1994, p. 12.
3. J. M. MUÑOZ i LLORET, *Jaume Vicens Vives. Una biografia intel·lectual*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 323; sobre les dificultats que van patir els projectes de renovació de Vicens en el món acadèmic: C. GATELL & G. SOLER, *Amb el corrent de proa. Les vides polítiques de Jaume Vicens Vives*. Barcelona: Quaderns Crema, 2012, p. 392-408.
4. J. ALBAREDA, M. JANUÉ, eds., *El nacimiento y la construcción del Estado moderno, Homenaje a Jaume Vicens Vives*. València: PUV, 2011.
5. Fons Josep Fontana. Biblioteca UPF. J. Fontana a J. Vicens (còpia), Liverpool, 10 de febrer de 1957; 30 d'abril de 1957; 16 de maig de 1957.
6. J. CLARA, P. CORNELLÀ, F. MARINA i A. SIMON, *Epistolari de Jaume Vicens*, I. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1994, p. 108-109. J. Vicens, 24 de febrer de 1957.
7. J. FONTANA, *L'ofici d'historiador*. Barcelona: Arcàdia, 2018, p. 12.
8. Fons Josep Fontana. Biblioteca UPF. J. Fontana a J. Vicens (còpia), Liverpool, 16 de novembre de 1956.
9. J. CLARA, P. CORNELLÀ, F. MARINA i A. SIMON, *Epistolari...*, p. 105. J. Vicens, 24 de gener de 1957; Fons Josep Fontana. Biblioteca UPF. J. Fontana a J. Vicens (còpia), Liverpool, 29 de gener de 1957.
10. Fons Josep Fontana. Biblioteca UPF. J. Fontana a J. Vicens (còpia), Liverpool, 29 de gener de 1957.
11. Fons Josep Fontana. Biblioteca UPF. J. Fontana a J. Vicens (còpia), Liverpool, 30 d'abril del 1957. Sobre els entrebancs polítics que patia l'escola de Barcelona, vegeu, J.M. MUÑOZ, *Jaume Vicens...*, 322-326.
12. J. CLARA, P. CORNELLÀ, F. MARINA i A. SIMON, *Epistolari*, p. 110. J. Vicens, 10 de maig de 1957.
13. Fons Josep Fontana. Biblioteca UPF. J. Fontana a J. Vicens (còpia), Liverpool, 16 de maig de 1957.
14. J. CLARA, P. CORNELLÀ, F. MARINA i A. SIMON, *Epistolari...* J. Vicens a J. Fontana, 23 de març de 1958, p. 113-114.
15. J. CLARA, P. CORNELLÀ, F. MARINA i A. SIMON, *Epistolari...* J. Vicens a J. Fontana, 8 de juny de 1958, p. 115.
16. J. FONTANA, *L'ofici...*, p. 16-17.
17. J. NADAL, “Elogi de Josep Fontana”, Josep Fontana, *Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, vol. 1. Barcelona: Crítica, 2004, p. XI i XIII.
18. R. VILLARES, “Josep Fontana...”, p. 117-118. En el seu esplèndid article apunta elements de crítica en relació amb el plantejament de la revolució liberal a Espanya o amb l'anàlisi de la confrontació entre els EUA i l'URSS i en el “caràcter missioner” de la perspectiva de Fontana.
19. Vaig fer-ne un balanç a “Josep Fontana. Història i projecte social”, a *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*, vol. 1. Barcelona: Crítica, 2004, p. XXI-XXVII. Vegeu, també, l'esplèndid treball de P. RUIZ TORRES, “Laudatio” a *Josep Fontana, Sobre la història i els seus usos públics*, A. FURIÓ & P. RUIZ TORRES, eds., Col·lecció Honoris Causa, Universitat de València, 2018, p. 17-25.
20. G. PONTÓN, “Les aus negres de la història”, *El Temps*, núm. 1745, 21 de novembre de 2017, p. 32.
21. Entrevista de Zeneida Sardà a Josep Fontana. *Serra d'Or*, núm. 448, abril, 1997, p. 24.
22. J. FONTANA, *L'ofici...*, p. 15.
23. P. RUIZ TORRES, “Josep Fontana i l'ofici d'historiador”, *El Temps*, núm. 1745, 21 de novembre de 2017, p. 27-28.
24. “Fontana: una entrevista argentina”, Entrevista d'Eliana de Arrascaeta a J. Fontana, *De Re Historiographica*, 1998, publicada de nou per Ricardo Robledo a CTXT, 5 de setembre del 2018.
25. J. FONTANA, “Els meus llibres”, *Central*, núm. 2. Barcelona: Llibreria La Central, 2005, p. 91.
26. J. FONTANA, “Els meus llibres...”, p. 92.
27. B. de Riquer, *Retrat de Josep Fontana*, conferència a la Societat Catalana d'Estudis Històrics, 26 de setembre del 2018. Agraïxo a B. de Riquer que, amablement, m'hagi proporcionat el text.
28. J. FONTANA, “Representativitat política i progrés social: una proposta interpretativa”, a J. SOBREQÜÉS, J. AGIRREAZKUENAGA, M. MORALES, M. URQUIJO i M. CISNEROS (coord.), *Actes del 53è Congrés de la Comissió Internacional per a l'estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries*, vol. 1. Barcelona: Parlament de Catalunya, Museu d'Història de Catalunya, 2005, p. 85-96.
29. B. de Riquer, *Retrat de Josep Fontana...* De ben segur, la projecció internacional d'aquests últims llibres hauria estat molt més gran si s'haguessin traduït a l'anglès.
30. J. Fontana. Última classe al màster d'Història del món de la Universitat Pompeu Fabra, 11-VI-2012. Se'n va fer ressò Carles Geli a *El País*, “El vivo legado de Josep Fontana”, 12-VI-2012.
31. J. FONTANA, *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*, Vic: Eumo, 2014, p. 7.
32. Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN, «Evolución y rasgos de las historiografías de los nacionalismos en España», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne* [En línea], 52 | 2017, Publicat el 09 octubre 2018, consultat el 20 abril 2019. URL : <http://journals.openedition.org/bhce/326>; DOI : 10.4000/bhce.326, p. 69.
33. Pedro RUIZ TORRES, “Los usos de la historia en las distintas maneras de concebir España”, a J. ROMERO, A. FURIÓ (eds.), *Historia de las Españas*. València: Tirant Humanidades, 2015, p. 52.
34. Sobre la seva biblioteca vegeu el treball de Jaume SUBIRANA (ed.), *Biblioteques particulars de Barcelona*, “Josep Fontana”. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2014, p. 80-91.
35. “La llibreria Fontana, més de mig segle d'història”, *Diari de Barcelona*, 17 d'octubre de 1989.
36. Intervenció de J. Fontana a *Parlem de llibres. Cinc relats en memòria de Josep Maria Pons i Guri* (1909-2005), Universitat Pompeu Fabra, 16 d'abril de 2008.
37. J. FONTANA, “Els meus llibres”..., p. 89.
38. I. ARAGAY, “Josep Fontana, tota la saviesa d'aquest món”, *Ara*, 29-VIII-2018
39. P. RUIZ TORRES, “Laudatio”, *Sobre la història i els seus usos públics*, A. FURIÓ i P. RUIZ TORRES (eds.), Col·lecció Honoris Causa, Universitat de València, 2018, p. 25.